

UDK: 355.7 (497.6 Hercegovina) “ 14/16 ”

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2025.54.143

Primljen: 12. 6. 2025.

Prihvaćen: 29. 9. 2025.

Izvorni naučni rad

Aladin Husić

Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

aladin.husic@ois.unsa.ba

Hercegovačke utvrde (od sredine 15. do kraja 17. stoljeća)

Apstrakt: Dolazak Osmanskog Carstva u Bosnu nosio je sa sobom niz procesa koji su se odvijali u našim krajevima. Jedan od njih je i uspostava mreže vojnih fortifikacija kao spoj lokalnog i novodolazećeg sistema, pri čemu su obilato korišteni zatečeni resursi. U mjeri u kojoj je to bilo moguće oni su adaptirani novim potrebama infrastrukturno i organizacijski uz neophodne prilagodbe u oba navedena segmenta. U radu će se pratiti postepeno uključivanje utvrda Hercegovine u vojni sistem Osmanskog Carstva, njihov dalji položaj, te razvitak tog sistema na području sandžaka Hercegovina. Također, tražit će se odgovor na pitanje koliko je tvrđava Hercegovine bilo u vojnoj funkciji, koja su to mjesta i njihovi vojni kapaciteti od sredine 15. do kraja 17. stoljeća. Time ćemo dobiti i odgovor na pitanje kako se oblikovao “krajinski” vojni pojas na području Hercegovine u navedenom vremenskom okviru, kao i odgovor na pitanje transformacije uzrokovane unutrašnjim i vanjskim faktorima, odnosno refleksije vanjskih faktora na vojnu reorganizaciju na području Hercegovine.

Ključne riječi: *Hercegovina, utvrde, posada, timarnici, dnevničari*

Abstract: The arrival of the Ottoman Empire in Bosnia brought a series of processes that unfolded in this region. One of these was the establishment

of a network of military fortifications that represented a fusion of the local and the newly introduced Ottoman system, in which existing resources were extensively utilized. Wherever possible, these fortifications were adapted to new infrastructural and organizational needs, with necessary adjustments implemented in both areas. This paper traces the gradual incorporation of Herzegovinian fortresses into the Ottoman military system, their subsequent status, and the development of that system within the Sanjak of Herzegovina. It will also address the question of how many Herzegovinian fortresses were actively used for military purposes, which locations they were, and what their military capacities were from the mid-15th to the late 17th century. This will, in turn, provide an answer to how the “frontier” military zone in Herzegovina was formed within this time-frame, as well as insights into the transformations caused by internal and external factors, and the ways in which external influences were reflected in the military reorganization of the region.

Keywords: Herzegovina, fortresses, garrison, timariots, salaried

Dolazak Osmanlija na područje Hercegovine

Osvajanjem srednjovjekovne Bosne 1463. godine hercegovačko područje ušlo je u sistem osmanske teritorijalne organizacije kao jedna od pet oblasti sandžaka Bosna koju su činile sljedeće cjeline – oblasti: *Vilajet Jeleč*, *Vilajet Kralj*, *Vilajet Pavlović*, *Vilajet Kovačević* i *Vilajet Hercegovina*.¹ Nakon značajnijih proširenja na jugu iz navedenog vilajeta 1470. godine formiran je sandžak Hercegovina, u čijim administrativnim okvirima, pod upravom zasebnog administratora – sandžakbega, odvijat će se dalji život te regije. Osmansko Carstvo na tlu Bosne pokazalo je iznimno veliki stepen poštivanja zatečene administrativno-upravne i teritorijalne organizacije, te je na tim temeljima vršilo buduću administrativnu i upravnu organizaciju pojedinih regija srednjovjekovne Bosne. To se u punom kapacitetu potvrdilo i u slučaju Hercegovine,

¹ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*. (Sarajevo: Svjetlost, 1982), 188–199.

srednjovjekovne oblasti pod upravom Kosača, čije ime datira od 1448. godine. Od tog teritorija, uz neznatna odstupanja u nekim područjima, posebno u Duvnu, osnovalo je jednu administrativnu jedinicu – sandžak, koji će pod tim nazivom egzistirati do kraja osmanske vladavine, a 1878. godine postati sastavnim dijelom službenog naziva Bosne i Hercegovine, od austrougarske uprave do danas.

Pojam Hercegovina u navedenom periodu

U svom teritorijalnom opsegu Hercegovina je zauzimala široki prostor koji se na istoku protezao na Nikšić s okolinom uključujući nahije Gornju i Donju Moraču, te lijevom obalom izvorišnog toka Tare obuhvatio sjeverno Mileševo i Prijepolje. Sjeverna granica Hercegovine obuhvatila je gradove Rudo i Goražde, zatim Konjic. Od Konjica granica je vodila ka Duvnu obuhvativši Buško blato, Rog i Roško polje spuštajući se ka Zadvarju. Dalje se pružala obalom Jadranskog mora i južnije od Neuma do Kleka graničila s Dubrovačkom Republikom. Dubrovačka Republika odvajala je Hercegovinu od morske obale, gdje je u Boki kotorskoj izlazila na more s gradovima Novi i Risan. Ovaj teritorijalni okvir neznatno je izmijenjen odredbama Karlovačkog mira duž jugozapadne granice pomjeranjem u unutrašnjost kopna, kao i na području Boke kotorske, gdje je izgubljen u vojnom pogledu najznačajniji grad u Hercegovini – grad (Herceg) Novi.²

Prve hercegovačke utvrde u sistemu Osmanskog Carstva

Nakon stabilizacije osmanske vlasti vidljivi su prvi konkretniji obrisi vojnog sistema čiji su dio činile i utvrde koje su predstavljale važan dio odbrambenog pojasa Osmanskog Carstva u novoosvojenim krajevima. Sve te utvrde bile su u administrativnom prostoru Bosanskog sandžaka raspoređene prema regijama (*vilajetima*), kako su se nazivale pojedine

² Ešref Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji, Mletačkoj republici prema odredbama Karlovačkog mira*. (Sarajevo: Svjetlost, 1973), 129–150, 284–299.

oblasti prema zatečenom stanju ili srednjovjekovnoj regionalnoj administrativno-upravnoj i organizacijskoj tradiciji. To stanje odražavalo je prvu uspostavljenu “vojnu krajinu” – serhat. Prema regionalnoj pripadnosti Bosansku krajinu – serhat ili krajište tada su činili gradovi s timarskim posadama, u Vilajetu Kovačevića: Kličevac (24); Vilajetu Kraljeva zemlja: Borovac (11), Kreševo (39), Crešnjevo (26), Prozor (18), Susid (42), Vranduk (20), Bobovac (22); Vilajetu Sarajevo: Hodidjed (24); Vilajetu Jeleč: Zvečan (30), Jeleč (21), Vilajetu Pavlovića: Dobrun 15, Borač 20, Višegrad 20, Vilajetu Hercegovina: Mileševo (21), Samobor (72) i Tođevac (5). U navedenim utvrdama bilo je stacionirano sveukupno 430 posadnika timarnika. Najbrojnije timarske posade bile su Kreševo (39), Susid (42) i Samobor (72).³ Ovo nisu jedine trupe, za šta imamo pojedinačne vijesti, ali ne i jasan pregled gradova i njihovih vojnih potencijala. Za sada tek sporadične vijesti za neke utvrde poput Travnika, Toričana, Vranduka⁴ i nekih drugih, kao i marginalne zabilješke za pojedina mjesta, potvrđuju prisustvo dodatnih snaga čije finansiranje ne pripada lokalnim niti užim regionalnim izvorima. To je razlog zbog kojeg još uvijek nemamo jasnu sliku o kapacitetima niti rasporedu tvrđavskih posadnika. To se vidi vrlo jasno na primjeru nekih tvrđava u kojima se umjesto dnevnica posadnicima dodjeljuju timari, ali i umjesto timara dnevnicе, posebno u ranijoj fazi osmanske uprave u nekim utvrđenim gradovima.⁵ Timari nekih ukinutih posada i utvrda (Jeleč, Kličevac i Toričan) u Bosni u periodu od 1530. do 1540. godine dodjeljivani su nekadašnjim krajišnicima u Bočcu, Kninu, Tešnju, Kotoru, Banjoj Luci, Doboju. Najzad, tridesetih godina 16. stoljeća na prostoru Bosanskog

³ *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, dešifrirao i s osmasko-turskog jezika preveo, naučno obradio i za štampu priredio Ahmed S. Aličić. (Mostar: Islamski kulturni centar 2008), 315 str.

⁴ Aladin Husić, “Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine”. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 49/1999, (2000). 193, 195, 203, 204.

⁵ A. Husić, “Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine”, 197. (Imam tvrđave Bobovac do 1472. godine za službu je imao novčanu naknadu, ali je kasnije dobio upražnjeni timar preminulog Alije).

sandžaka niz utvrda ima posadnike dnevničare, njih 1760.⁶ Takav trend odvijao se i na prostoru Hercegovine.

Posade Hercegovine do kraja 15. stoljeća

Značajan iskorak u afirmaciji Hercegovine kao regije i administrativnog područja načinjen je formiranjem sandžaka Hercegovina 1470. godine. Time je on zaokružen administrativno, ali je dobio i jednu novu ulogu kao zasebno vojno područje, na čijem se čelu nalazio sandžak-beg, kao i u ostalim administrativnim područjima ranga sandžaka. U tom procesu zaposjedanja Hercegovine i njenih srednjovjekovnih utvrda velikog utjecaja imalo je zaposjedanje gradova Ključ i Mičevac.⁷ Dalju sudbinu i budući položaj Hercegovine determiniralo je zaposjedanje utvrđenog Blagaja (1466), najznačajnijeg hercegovačkog grada i sjedišta oblasnih velikaša. Kasnije su zauzeti Počitelj (1471) te Ljubuški i Rog u zapadnoj Hercegovini. Tvrđave južnije prema obalama mora Novi i Risan zauzeti su 1482. godine. Zauzeće Novog predstavljalo je definitivno zaokruživanje Hercegovine kao administrativnog i vojnog područja.

Naprijed smo vidjeli da su na tlu Hercegovine neposredno poslije njenog zauzeća (1468) bila samo tri poznata vojna punkta s ukupnim brojem 95 posadnika timarnika i to: Mileševo (21), Samobor (69) i Tođevac (5). Ovo nije konačan broj utvrda koji je bio u funkciji jer to predstavljaju utvrde čije su posade finansirane kroz dodjelu timarskih posjeda njihovim posadnicima. Poznato je da su osim timarnika u pojedinim utvrdama bile raspoređene i snage "dnevničara", koji su finansirani iz različitih izvora na principu dnevnica, usljed čega su oni, posebno u ranoj fazi osmanske uprave, uglavnom u dostupnim izvorima nevidljivi. Posebno nisu vidljivi u većem broju. Tek sporadične vijesti pokazuju nam da su u nekim utvrdama stacionirane te snage. Obično se po gubitku

⁶ A. Husić, "Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine", 197, 227.

⁷ Ostaci srednjovjekovne tvrđave Mičevac nalaze se na desnoj obali Trebišnjice između Trebinja i naselja Arslanagića Most.

stvarnog krajiškog karaktera u pojedinim utvrdama prelazilo na “timarski sistem posada”. Tako vidimo da je na području Hercegovine 1477. godine bilo stacionirano 255 timarnika u tvrđavama: Mileševo (19), Samobor (47), Ljubuški (39), Rog (samo dizdar)⁸, Ključ (30), Mostar (36), Blagaj (40), Počitelj (21), Klobuk (23). Slučaj Roga potvrđuje nam da su timarnici tek dio snaga u hercegovačkim utvrdama. Do kraja 15. stoljeća ponovo je došlo do prestrojavanja tih snaga u Hercegovini. Vidimo to po tome što je broj timarnika smanjen na 162, dok su očigledno ponovo uvedeni dnevničari kao efikasnija i obučenija, te pripravnija vojska. U nekoliko utvrda timarnici su privremeno ukinuti, i to u Klobuku, Počitelju i Ljubuškom. Ostali su i dalje u utvrdama Mileševo (22), Samobor (32), Ključ (26), Mostar (33) i Blagaj (49). Na ta prestrojavanja sigurno su utjecali odnosi s Ugarskom, s kojom je neposredno poslije toga postignut mirovni sporazum koji je omogućio drugačiji raspored i detaširanje trupa na području Hercegovine, kao i način finasiranja pojedinih snaga ili njihovih dijelova. Neki se finasiraju kroz dodjelu timara, neki iz različitih izvora u novcu, zakupe skela, solana, rudnika, džiziju ili druge prihode koji pripadaju izravno državi. Da je to samo dio odbrambenog sistema na jugu, potvrđuje i sporazum s Ugarskom i razgraničenje kojim se nazire taj krajiški pojas definiran ugovorom.

Utrde s timarskim posadama tokom 16. i 17. stoljeća

Nakon brojnih sporenja, sučeljavanja tokom 15. stoljeća Osmansko Carstvo i Ugarska sklopili su mirovni sporazum kojim su definirana područja i zone interesa te dvije sile. Što se tiče Hercegovine, mirovnim ugovorom definirano je da gradovi Proložac, Imotski, Rog, Vrgorac, Ljubuški, Mostar, Počitelj, Blagaj, Novi i Risan pripadaju Osmanskom Carstvu.⁹ Ključno pitanje u ovom razgraničenju ticalo se sjevera Bosne,

⁸ Utrda Rogovo (Rog) na području današnjeg Roškog polja i istoimenog sela Roško Polje. Pripada općini Tomislav- Grad – Duvno, jugoistočno do jezera Buško blato.

⁹ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 55; Tayyib Gökbilgin, “Korvin Mathias (Mátyás) in Bayezid II ye Mektupları Tercümeleri ve 1503 (909) Osmanlı – Macar Muahedesinin Türkçe

gdje su se te dvije sile izravno dodirivale i sučeljavale na području dvije banovine, Jajce i Srebrenik. Ugarska više nije imala niti je mogla imati neki utjecaj na područje Hercegovine na kojem je izgubila tu mogućnost. Stoga će se postepeno stabilizirati sistem odbrane koji će dalje ovisiti o odnosu s Venecijom ili Mletačkom Republikom, posebno u drugoj polovini 16. stoljeća, a u 17. Bit će iznimno dinamičan, osobito nakon izbijanja Kandijskog rata (1645–1665). Sve će to itekako utjecati na raspored i kretanje snaga na području Hercegovine.

Kroz 16. i 17. stoljeće razvija se jedan novi sistem odbrane koji će činiti 18 utvrda, u kojima se u kontinuitetu smjenjuje broj i vrsta snaga, od timarnika do “krajišnika”. To su: Mileševo, Soko, Samobor, Tođevac, Ljubuški, Rog, Ključ, Mostar, Blagaj, Počitelj, Klobuk, Risan, Novi, Imotski, Vrgorac, Čačvina, Nutjak¹⁰ i Proložac.¹¹ Tokom 16. stoljeća timarnici nikada nisu bili smješteni u utverdama: Soko, Rog, Risan, Novi jer su imale dnevničare ili krajišnike. U Nutjaku se tokom cijelog 16. stoljeća samo 1533. pojavljuju timarnici. Zanimljivo je također da proces smanjenja timarnika, započet 1520, traje kroz cijelo 16. stoljeće, došavši na svega 95 timarnika 1585. godine. Razloge treba tražiti u miru i stabilnosti regije, ali i u novom sistemu administrativne i vojne organizacije, naročito osnivanjem Bosanskog ejaleta 1580. godine kao jednog administrativnog i vojnog područja unutar carstva. To je omogućavalo efikasniju odbranu novoosnovane pokrajine.

Metni”, *Belleten XXII*, Sayı 87, (1958): 369–401; Elma Korić, *Oblikovanje granica Bosne: Bosna u ahđnamama i huđudnamama iz 16. i 17. stoljeća*. (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Posebna izdanja LXVII, 2022), 29–30.

¹⁰ Iako se nalazi na desnoj obali rijeke Cetine, geografski pripada Klisu, odnosno sandžaku Klis, Nutjak je popisivan u Hercegovini. Međutim, krajem 17. stoljeća ponovo se pojavljuje u sandžaku Klis. Ostaje nejasno zašto je povremeno pripisivan Hercegovini. U drugoj polovini 16. stoljeća spominje se “Nahija tvrđave Nutjak” u sandžaku Hercegovina.

¹¹ İstanbul, T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı KK 697, TD 76, TD 22997, TD 91, TD 96, TD 150, TD 174, TD 452, MAD. d. 5449.

	1468.	1477.	1499.	1519.	1529.	1533.	1585.	1646.	1665.
1. Mileševo	21	19	22	20	20	0	0	21	18
2. Samobor	69	47	32	47	46	0	0	13	30
3. Tođevac	5	0	0	0	0	0	0	0	0
4. Ljubuški	0	39	0	43	40	39	0	59	56
5. Rog ¹²	0	1	0	1	0	12	0	10	7
6. Ključ	0	30	26	35	33	4	25	24	21
7. Mostar	0	36	33	45	39	0	48	49	45
8. Blagaj	0	40	49	50	57	0	0	51	70
9. Počitelj	0	21	0	28	29	22	22	44	42
10. Klobuk	0	23	0	0	0	0	0	0	0
11. Imotski	0	0	0	53	47	20	0	26	52
12. Vrgorac	0	0	0	25	25	9	0	43	41
13. Čačvina	0	0	0	0	0	11	0	2	7
14. Proložac	0	0	0	0	0	12	0	10	9
15. Nutjak ¹³		?	?	?	?	17	?	?	14
	95	255	162	346	336	146	95	352	444
<i>Broj posada:</i>	3	9	5	9	9	9	3	12	13

Vidimo da su timarske posade u tvrđavama Samobor i Mileševa privremeno ukinute tokom 16. stoljeća, dok je Tođevac vrlo rano napušten.¹⁴ Timarnici su bili najbrojniji u trećoj deceniji 16. stoljeća. Njihov broj je vrlo promjenljiv i kretao se od 258 do približno između 330 i 350 posadnika. To je tek dio snaga na području Hercegovine. Potvrđuje nam i primjer Roga u kojem se posada tokom 15. i početkom 16. stolje-

¹² U tvrđavi Rog kao timarnik upisan je samo dizdar "arabadži Hizir". Uživao je selo Seljane kao timar s prihodom od 2.135 akči. *Poimenični popis sandžaka vilejeta Hercegovina*, priredio Ahmed S. Aličić. (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1985), 419–420.

¹³ Iako se nalazi na desnoj obali rijeke Cetine i geografski pripada Klisu, Nutjak je pripisivan Hercegovini, ali se krajem 17. stoljeća ponovo pojavljuje u sandžaku Klis. Ostaje nejasno zašto je pripisan Hercegovini. U drugoj polovini 16. stoljeća spominje se "Nahija tvrđave Nutjak" u sandžaku Hercegovina.

¹⁴ Tođevac se javlja samo 1468. i poslije mu se gubi trag, dok se Samobor i Mileševo nakon 1530. u poznatim timarskim popisima više ne spominju do sredine 17. stoljeća. To nužno ne znači da nisu ostali u funkciji.

ća pojavljuje samo u naznakama. Upisan je samo dizdar i to timarnik. Takvu praksu susrećemo i 1519. godine jer je dizdar i dalje uživao timar u selu Kočerin, iz čijeg je prihoda dobijao 2.475 akči. Za ostatak posade, čiji broj nije poznat, izrijeком se kaže: "Posadnici spomenute tvrđave su dnevničari, a dizdar uživa timar".¹⁵ Kasnije se ponovo povremeno u skomnom broju javljaju timarnici, a na prijelazu u 18. stoljeće 35 posadnika dnevničara.

Timarske snage imale su vrlo jednostavan sistem unutarnje hijerarhijske organizacije, što je opet ovisilo o samome broju posadnika. Utvrdе su imale nekoliko stalnih službi: dizdar i njegov pomoćnik čehaja su obavezni članovi posade.

Ovisno o brojnosti u zapovjedni kadar ubrajali su se serbuljuci – zapovjednici desetina. Mnogo su rjeđi vratari i topnici. Uglavnom su to pojedinačne službe. Zanimljivo je da su timarnici u Hercegovini nakon osnivanja ejaleta svedeni na identičan broj, kao što je to bilo i na samome početku osmanske uprave.

Kod službi imama uočava se jedna neobična pojava i nedosljednost ako je promatramo u dužem vremenskom periodu. U drugoj polovini 17. stoljeća za neke utvrde izrijeком je navedeno da "nemaju džamiju", i to Vrgorac, Samobor, Proložac, Nutjak, Imotski, Počitelj, Čačvina, dok su za Blagaj, Ključ, Mileševo, Rog imamske službe iz reda timarnika postojale. U Blagaju osim imama postoje i druge pomoćne službe u tvrđavskoj džamiji, mujezin i kajjim. Zato Mostar nije uopće spomenut, ali je na drugome mjestu naveden "službenik džamije". Specifičnost mostarske utvrde nije ostavljala prostor za džamiju, te su se te potrebe zadovoljavale u zasebnoj prostoriji uz samu kulu pored mosta. Slično je i s Počiteljem, koji je u podnožju same utvrde imao džamiju, te je navedeno kako "spomenuta tvrđava nema džamiju" i prema tome ni imama timarnika. Nepostojanje džamije ne isključuje nužno i imamsku službu iz okvira posade. Ta se služba tokom 16. stoljeća javlja u nekim slučajevima stalno,

¹⁵ CDAB, TD, 76.

a u nekim povremeno, ali u većini posada one postoje. Očigledno da je i u tim slučajevima o načinu finansiranja ovisila “vidljivost” imamske službe bez obzira da li je zaista utvrda imala džamiju ili ne. Za neke utvrde koje “nemaju džamiju” vidljivo je da su tokom 16. stoljeća u okviru svojih posada imale imamske službe, kao što su: Počitelj, Nutjak, Proložac i Čačvina ili Mostar.

Pred kraj 16. stoljeća timarnici su dokumentirani samo u tri utvrde: Ključ (25), Mostar (48) i Počitelj (22). Razlog leži vjerovatno u tome što izvor u to vrijeme ipak nije obuhvatio sve hercegovačke posadnike timarnike, tako da je i broj utvrda i broj posadnika ostao nepoznat. Da naprijed istaknute tri posade ne odražavaju stvarne kapacitete, potvrđuje i stanje sredinom 17. stoljeća. Timarnici su stacionirani u 12 utvrđenih gradova Hercegovine, njih 352 u sljedećim mjestima: Blagaj (51), Ljubuški (59), Vrgorac (43)¹⁶, Ključ (24), Samobor (13), Mileševo (21), Proložac (10) Mostar (49), Imotski (26), Rog (10), Počitelj (44) Čačvina (2).¹⁷ Istovremeno u tvrđavama Imotski, Vrgorac i Proložac imamo posadnike koji primaju plaće u gotovini. U Imotskom ih je bilo 39, u Vrgorcu 83 i Prološcu 26. Uz navedene tri krajem 16. stoljeća “dnevničare” smo imali i u Vrgorcu, i to 72 posadnika.¹⁸ Također, početkom 17. stoljeća neki izvori navode da Počitelj ima 150 vojnika,¹⁹ što znači da uz timarnike imamo i dnevničare. Borba za stratešku prevlast u Sredozemlju uvukla je i Jadran u sferu interesa i dovela do novog vojnoodbrambenog prestrojavanja, što se neminovno odrazilo i na Hercegovinu. Usljed Kandijskog rata dolazi do novog povećanja snaga Hercegovine sredinom 17. stoljeća, u kojem se broj timarnika povećava na 352, dvije decenije kasnije na 444. Zanimljivo je da među timarnicima u to vrijeme nemamo više topnika. Timare je uživalo 410 vojnika, 26 zapovjednika

¹⁶ Timari Vrgorca su kasnije 1694. godine dodijeljeni posadnicima Počitelja i Ljubuškog.

¹⁷ CDAB, KK 452.

¹⁸ Aladin Husić, *Vojno uređenje Bosne (od postanka ejaleta 1580. do kraja 17. stoljeća)*, neobjavljeni rukopis (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, 2020), 113–118.

¹⁹ Franjo Rački, “Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka”. *Starine, JAZU* 14 (XIV), (1882) 177.

dizdara i zamjenika te osam službenika džamija: Blagaj 3, Ljubuški 1, Ključ 1, Mileševo 1, Rog 1 i Mostar 1.²⁰

Posadnici krajišnici – prelazak na krajiški sistem

Glavninu stvarnog odbrambenog sistema činile su utvrde u kojima su bili smješteni dnevničari koji su ujedno, po svojoj brojnosti, funkciji, operativnosti najznačajnija vojna snaga na području Hercegovine. Oni su uvijek isključivo na vojnom zadatku, stacionirani u utvrdama kao stalna stajaća vojska, za razliku od spahija ili posadnika timarnika, koji su imali i dodatne obaveze iz domena civilnih poslova, počevši od ubiranja desetine, nadziranja reda i mira u područjima njihove nadležnosti. Nema sumnje da su dnevničari ili krajišnici prisutni još od najranijeg razdoblja, od druge polovine 15. stoljeća, odnosno potpunog zaokruživanja teritorija sandžaka Hercegovina, s tim da su u izvorima još uvijek "nevidljivi". Naime, to su utvrde operativnijeg karaktera većeg vojnog potencijala i najvažniji vojni punktovi koji su se nalazili bliže graničnom pojasu. Nije nam poznato tokom 15. i veći dio 16. stoljeća u kojim utvrdama su rodovi krajišnika smješteni. Ali na osnovu mirovnog ugovora pretpostavlja se da su to sljedeće utvrde: Proložac, Imotski, Rog, Vrgorac, Ljubuški, Mostar, Počitelj, Blagaj, Novi i Risan, kao i one u kojima imamo timarnike. Malo je vjerovati da bi se odbrambeni sistem mogao oslanjati na tako malobrojni potencijal u ljudstvu. On je nedostatan za sigurnost tako širokog i strateški važnog prostora.

Krajem 16. stoljeća krajišnici su stacionirani u utvrdama: Novi, Risan, Zadvarje, Makarska, Sedd-i Islam (Gabela), Vrgorac, Lovreć, Čačvina, Ljubuški, Proložac i Imotski. Dakle, na području Hercegovine krajišnici su bili smješteni u 11 utvrda.²¹

Jedno od važnih pitanja jeste rodovski sastav tih posada. Na području Hercegovine one su gotovo unificirane u pogledu svoga rodovskog

²⁰ CDAB, MAD.d.5449.

²¹ A. Husić, *Vojno uređenje Bosne*, 114.

sastava. On je standardan, sačinjavali su ga sljedeći rodovi: mustahfizi, topnici, azapi i martolosi.²² Po pravilu dominirali su mustahfizi i azapi, dok su topnici i martolosi bili znatno manje zastupljeni u sastavu hercegovačkih utvrda. Ono što je specifičnije u odnosu na većinu drugih područja Bosanskog ejaleta jeste da u Hercegovini nemamo “farisa” (konjanika) sve do sredine 17. stoljeća. I kada se pojavljuju, bilo je to samo u Vrgorcu u vrijeme izbijanja Kandijskog rata, da bi po završetku istoga farisi bili smješteni i u Sedd-i Islamu (Gabeli) i Novom. To je značilo uvođenje novih pokretnih snaga koje su mogle djelovati brže i efikasnije na terenu, za razliku od znatno manje pokretne lahke pješadije (*azapi*). Tokom 17. stoljeća u izvorima se uglavnom pojavljuju sljedeće tvrđave: Novi, Risan, Zadvarje, Sedd-i Islam, Imotski, Vrgorac, Lovreć, Proložac i Makarska.

Snage Hercegovine tokom 17. stoljeća²³

	Mustazapi		farisi	marolosi	top	UK
1592.	551	641	0	125	100	1418
1616.	645	583	0	163	141	1532
1626.	556	405	0	97	102	1160
1645.	570	513	22	171	134	1410
1665.	741	1172	116	185	162	2376
1688.	?	?	?	?	?	4600 ²⁴
1698.	307	2184	545	182	110	3363

Vidljivo je da ovi fortifikacijski objekti imaju različitu ulogu i značaj. Neki od navedenih vojnih punktova predstavljali su više neku vrstu kontrolnih tačaka negoli stvarne vojne centre koji su imali značajan

²² Na području Hercegovine martolose nalazimo u utvrdama: Novi, 40, Zadvarje 25, Sedd-i Islam 29, Vrgorec 20, Risan 25 i Makarska 31. O ovom rodu opširnije: Milan, Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vlašću*. (Sarajevo: ANUBIH, Djela, knjiga XXIX, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Knj. 17, 1967), 167–168.

²³ A. Husić, *Vojno uređenje Bosne*, 113–118.

²⁴ U ovom slučaju dati su samo sumarni podaci bez posebne klasifikacije po rodovima ili nekim drugim pojedinostima.

potencijal. Pojedini bi se mogli tretirati kao neka vrsta graničnih prijelaza i kontrola na važnijim putnim komunikacijama. Primjerice, Imotski je imao dokumentiranu samo jednu jedinicu snage jednog "buljuka", i to topnika (12), kao i Makarska, koja se povremeno pojavljuje kao vojni punkt od svega tri posadnika do maksimalnih 31, i to martolosa. Tu je još nekoliko utvrda manjeg kapaciteta kao što su Lovreć (26), Proložac (36), Ljubuški (34). Pravim vojnim punktovima mogu se nazvati Novi i Sedd-i Islam (Gabela), koji su činili dvije trećine vojnog potencijala u ljudstvu. Sam Novi predstavljao je polovinu (709) posadnika navedenih rodova (mustahfizi): azapi, tobdžije i martolosi. Sedd-i Islam (Gabela) raspolagala je kapacitetom od 265 posadnika. Ta dva mjesta kroz 17. stoljeće predstavljala su najveće vojne centre na području Hercegovine. U tvrđave srednjeg vojnog kapaciteta mogu se ubrojiti Risan (87), Zadržarje (99), Vrgorac (72) Lovreć (Boretić?) (26) i Čačvina (36).²⁵ Takav odnos rasporeda snaga uz neznatne oscilacije ostao je većim dijelom 17. stoljeća.

Kako se iz naprijed navedenog pregleda kretanja broja vojnika krajišnika može vidjeti, do sredine 17. stoljeća nije bilo značajnijih promjena u pogledu (re)organizacije vojnih struktura na području Hercegovine. Neznatne oscilacije u broju vojnika su privremena pojava koja se može pripisati administrativnim ili nekim sličnim razlozima, nikako nekim vojne ili geopolitičke naravi. Tokom ratova, posebno onog vođenog od 1683. godine, dolazilo je do povremenog ili stalnog zauzimanja pojedinih utvrda, tako da se stanje na terenu povremeno mijenjalo. Posebno su zanimljivi, ponekad nerealni izvještaji narativnog ili špijunskog porijekla o broju posadnika u pojedinim utvrdama, broju mobiliziranih, broju poginulih u nekima od tvrđava u vrijeme Velikog bečkog rata.²⁶

²⁵ A. Husić, *Vojno uređenje Bosne*, 113–118.

²⁶ Sedad Bešlija, *Hercegovački sandžak u 17. stoljeću*. (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023), 200–256.

Hercegovačke posade u očima Evlije Čelebije

Već od sredine 17. stoljeća ima nagovještaja o drugačijem rasporedu vojnih potencijala. U pojedinim utvrdama moglo bi se raditi o “nevidljivim” dijelovima timarnika ili onim finasiranim na specifičan način, dok bi u pojedinim slučajevima evidentno moglo biti riječi o uvođenju novih snaga. Neki punktovi su poznati od ranije i očigledno su u kontinuitetu u vojnoj funkciji, bez obzira na to što nemamo njihove timarske popise, a za neke doznajemo od Evlije Čelebije. On je, primjerice radi, u nekoliko mjesta dokumentirao značajan broj vojnika kao što su Milešev (150) i Jeleč (20), za koje je u Jeleču naglasio da su bez plaće.²⁷ To znači da su očigledno uživali timare. Ovdje se primjećuje nesklad između Čelebijinog utiska i izvora deceniju i po prije njegovog prolaska, jer se sredinom 17. stoljeća među timarskim posadama Hercegovine Jeleč ne spominje, dok je u Mileševu dokumentiran 21 timarnik. S druge strane, nakon duže vremena poslije 1477. jedan izvor ponovo navodi Klobuk, i to sa “150 vojnika”.²⁸ I neki drugi punktovi poznati su još od ranije, kao što su Ključ, Počitelj, Gabela i Blagaj. Svi oni na različite načine i s promjenjivom ulogom u pojedinim fazama prisutni su u vojnom životu Hercegovine. Čelebija nekada precizira, a nekada ne precizira o kojem broju vojnika je riječ. Za Ključ samo kaže da “ima gradsku posadu i dizdara”, za Počitelj da ima 500 šahi topova i 50 vojnika koji noću drže stražu.²⁹ Ovdje se nameće nesklad između broja topova i broja vojnika, izuzev ako ovih 50 nisu samo noćni čuvari – stražari, dok druge vojnike uopće nije spomenuo. Možda je riječ o Čelebijinom pretjerivanju u nekim slučajevima. Dalje navodi da je Gabela (Sedd-i Islam) četverougaona tvrđava s kulama i “ima gradskog zapovjednika i posadu”.³⁰ I u slučaju Gabele Čelebija je nedorečen, jer je ona stalno prisutna tokom

²⁷ Evlija Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar Hazim Šabanović, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1979), 396, 411.

²⁸ E. Čelebi, *Putopis*, 452.

²⁹ E. Čelebi, *Putopis*, 453, 461–464.

³⁰ E. Čelebi, *Putopis*, 466.

prve polovine 17. stoljeća s približno 240 do 268 posadnika. Mostar ima “dvije tvrđave” s po 80 vojnika i Blagaj, koji ima posadu što stanuje izvan utvrde, i to “gradski dizdar i sva posada stanuju dole”.³¹ To su mjesta koja su u kontinuitetu prisutna u sistemu vojne organizacije Hercegovine.

Već je tada također registrovao posadnike u mjestu Slano – Kula, i to “jaku utvrdu i kulu” s 29 vojnika i dizdara u utvrđenoj kuli “50 vojnika bosanskog vezira”.³² To znači da je Slano imalo 79 vojnika. To je prvi spomen u poznatim izvorima. Također, u mjestu Kumbor koje naziva “Novatejn” ima “400 čuvara”.³³ Šta sve Čelebija pod tim podrazumijeva, ne zna se. Među potpuno nove fortifikacijske lokalitete možemo ubrojati i nepoznato mjesto “Kor Kulu”³⁴, koje ima 80 vojnika posade u okviru posade.

Osim navedenog ustanovljen je još jedan pomoćni, potpuno novi odbrambeni korpus policijskih snaga – pandura koji su čuvali putne komunikacije i prolaze, kao i sama mjesta od upada razbojnika. Ako je podatak precizan, onda je riječ o tri hiljade čuvara u sljedećim mjestima: Mostar, Počitelj, Bileća, Gacko, Zalom, Nevesinje, Ljubinje, Ljubomir, Čemerno, Ulog, Dabar, Do, Dretelj, Lipete, Bjelimići, Primorje, Ljubuški, Gabela, Norin, Slano, Popovo i Risan.³⁵ I to je očigledna posljedica utjecaja Kandijskog rata, upada hajduka i uskoka na područje Hercegovine.

Na zalasku 17. stoljeća

Od druge polovine 17. stoljeća nastale su značajne promjene na planu vojne organizacije na području Hercegovine. Osim pojačavanja u ljudskom vojnom potencijalu vidljive su i rodovske promjene. Snage na

³¹ Evlija Čelebi, *Putopis*, 459, 469–470,

³² E. Čelebi, *Putopis*, 423–424.

³³ E. Čelebi, *Putopis*, 435.

³⁴ Pretpostavljamo da se ovdje radi o nekom od sastavnih dijelova šireg fortifikacijskog kompleksa Gabele (Sedd-i Islama). E. Čelebi, *Putopis*, 467.

³⁵ E. Čelebi, *Putopis*, 455.

području Hercegovine pojačane su za nešto manje od 1.000 posadnika (966), tako da su dostigle 2.376 vojnika. Iako je porast vojnika evidentan u svim rodovima, istina, nekim samo simbolički (tobdžije, martolosi), pojačanja mustahfiza iznosila su 71, farisa 94, azapa 659 (dakle, novih 824). To su snage koje su mobilizirane tokom Kandijskog rata. Po okončanju Kandijskog i izbijanja novog rata 1683. godine evidentiran je veliki porast za novih 2.224 posadnika. Tada su već evidentne značajnije promjene ne samo u pogledu kapaciteta nego i samog rasporeda tih snaga. Prilike očigledno nisu dozvoljavale prelazak na mirnodopski režim, nego je izbijanjem Velikog bečkog rata (1683) ili neposredno pred njegov početak došlo do novih mobilizacija i popunjavanja vojnih jedinica na području Hercegovine. Kapacitet snaga na području Hercegovine gotovo je udvostručen i dosegao je 4.600 vojnika dokumentiranih u službi.³⁶ Da li su tu ulazile i one često “nevidljive” snage finansirane na drugačiji način, nije poznato. Ti vojnici bili su raspoređeni u sljedećim mjestima i navedenom broju:

NOVI STARA TVRĐAVA	987
SEDD-I ISLAM – GABELA	661
TVRDOŠ	399
TREBINJE I POPOVO	395
VIDOŠKA – STOLAC	369
IMOTSKI	344
ZADVARJE	308
TASLIDŽA – PLJEVLJA	303
KLOBUK	267
LJUBUŠKI	177
VRGORAC	163
NORIN – KULA	80
DŽISRI TARA	71
ŽUPANJ POTOK – NOVA PALANKA	60
PROLOŽAC	16
	4.600

³⁶ Ovaj vojni kapacitet bio je prije pada nekih utvrda pod mletačku vlast.

Dakle, druga polovina 17. stoljeća nagovijestila je jedan novi sistem u kojemu se pojavljuju tri kategorije fortifikacija koje bismo klasificirali na sljedeći način: utvrde manjeg kapaciteta: Proložac (16), Lovreć – kula (80), Županj Potok (Duvno) (60), Most na Tari (71). Drugu kategoriju činili bi: Vrgorac (163), Ljubuški (177). I najzad, najznačajnije vojne punktove i potencijale predstavljale su utvrde: Klobuk (267), Imotski (344), Zadvarje (308),³⁷ Vidoška (Stolac) (369), Taslidža (303), Trebinje i Popovo (395), Tvrdoš (399), Sedd-i Islam (Gabela) (661) i Novi (987). U vrijeme prolaska putopisca Evlije Čelebije (1661–62) tim krajevima u Taslidži (Pljevljima) nije bilo ni utvrde ni vojnika. Vidimo da je samo nekoliko decenija kasnije Taslidža dobila posadu od 300 vojnika, da bi se Hercegovina zaštitila od upada crnogorskih hajduka iz tog pravca.

Po okončanju rata dio tih vojnika je demobilisan (1237), tako da je na području Hercegovine na prijelazu dva stoljeća stacionirano 3.363 vojnika, što je predstavljalo gotovo 21% (20,72%) vojnog ljudskog potencijala Bosanskog ejaleta.

Posljedice tog rata, ali i mirovnog sporazuma u Sremskim Karlovcima (1699) imali su za rezultat jedno potpuno novo organiziranje i raspoređivanje vojske koje je osim strateškim razlozima uvjetovano i mirovnim ugovorom i samim razgraničenjem.³⁸ Posebno je rezultat rata gubitak Novog kao najznačajnijeg vojnog kompleksa zahtijevao povlačenje snaga u unutrašnjost teritorija Osmanskog Carstva. Osim što je te snage trebalo rasporediti u unutrašnjost, trebalo je organizirati iznova sistem odbrane u području prema Mletačkoj Republici, koja je sada stekla stratešku prednost u odnosu na drugu polovinu 17. stoljeća. Do izražaja dolaze novi vojni centri u kojima u odbrani najvažniji postaju: Mostar

³⁷ U jednom izvještaju kaže se: “26. aprila 1684. godine pala je zadvarska tvrđava u ruke Mlečana u kojoj je izginulo 400 jeničera”. Prema: S. Bešlija, *Hercegovački sandžak u 17. stoljeću*, 201. Još su neke važne utvrde izgubljene i Karlovačkim mirom pripale Mletačkoj Republici, kao što su: Zadvarje, Vrgorac i Gabela.

³⁸ Uopćen pogled vojnog uređenja u trećem poglavlju pod naslovom: “Vojno uređenje Bosanskog ejaleta (1699-1714) dat je u knjizi: Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*. (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989), 89–145.

(535), Vidoška Stolac (472), Počitelj (415), Imotski (305) i Klobuk (260). Nešto manjeg značaja ili drugu kategoriju utvrda predstavljali su: Ključ (202), Ljubuški (193), Čačvina (175), Onogošt (165) i Banvir (153). I u treću kategoriju spadalo je nekoliko manjih vojnih punktova kao što su: Hutovo Blato (51), Most na Tari (50), Ljubinje (30), Rog (35), Županj Potok (51), Kula Ibrahim-spahije (Popovo polje) (30), Carina (51), Slano – Drametin (50), Trebinjski most (20), Trubjela³⁹ (50), Sutorina (30), Grahovo (40). Premda se radi o posadama malog kapaciteta i ljudskog potencijala, jasna je tendencija čuvanja komunikacije u istočnoj Hercegovini u širem regionu Trebinja, odnosno puta koji je vodio bilo istočno bilo zapadno od Trebinja, pa čak i južno prema Dubrovniku. To govori da je sigurnost ugrožavana s područja Crne Gore, što potvrđuje i uvođenje pandura, posebno u gradove istočne Hercegovine. Do kraja 17. stoljeća formira se jedan novi vojni raspored koji su činili sljedeći gradovi i posade koje će posebno nakon sklapanja Karlovačkog mira (1699) predstavljati osnovu odbrambenog sistema Bosanskog ejaleta na području Hercegovine koji su činila sljedeća mjesta, odnosno 22 utvrde:

1. Mostar	535
2. Vidoška	472
3. Počitelj	415
4. Imotski	305
5. Klobuk	260
6. Ključ	202
7. Ljubuški	193
8. Čačvina	175
9. Onogošt	165
10. Banj Vir	153
11. Hutovo Blato	51
12. Županj Potok	51
13. Carina	51

³⁹ Usmene predaje govore da su u mjestima Omutiću i Trubjeli bili smješteni odredi pandura kako bi čuvali granicu od upada Crnogoraca. Trubjela su mjesto zapadno od Slanskog jezera, a Omutić zapadno od Trubjela. Bliže bosanskoj granici postoji i Veliki Omutić. Milan Vasić, "Gradovi pod turskom vlašću", *Istorija Crne Gore*, knjiga 3, tom 1. (Titograd: Pobjeda, 1975). (ćirilica), 523.

14. Most na Tari	50
15. Slano ⁴⁰ – Dramatin	50
16. Trubjela	50
17. Grahovo	40
18. Rog	35
19. Ljubinje	30
20. Kula Ibrahim-spahije ⁴¹	30
21. Sutorina	30
22. Trebinjski most	20

Po ovome se vidi koliko je Hercegovina dobila na svome strateškom značaju i koliko je područje istočne Hercegovine, posebno Dubrovačko zaleđe i prostor prema Boki kotorskoj, nakon Karlovačkog mira trebalo osigurati, naročito put koji je preko Popovog polja vodio ka zapadu i dolini Neretve. To će značiti i novu eru u vojnom uređenju Bosne s mnogim transformacijskim procesima, uzrokovanim vanjskim i unutrašnjim prilikama u samom ejaletu i Hercegovini kao njenom dijelu. Mnogo složenija situacija bila je na pravcu prema Crnoj Gori. Za nekoliko sela data su vrlo jasna pojašnjenja zašto je stanovništvo raseljeno i zašto su naselja opustjela. Navodimo neke od primjera kao što su: Selo Podsutiska (*Pusto je.*), Podgrab (*Pusto je. Raja ovog sela se zbog razbojnika iz Crne Gore premjestila u selo Drenov dol*), Podjavorje (*Pusto je. Ovdje nije moguće stanovati zbog razbojnika iz Crne Gore*), Ive (*Pusto je. To je mjesto kud prolaze razbojnici iz Crne Gore*), Spile (*Selo Vašiljica, drugo ime Spile, pusto je. Pošto se u blizini nalaze crnogorski razbojnici, odavno je napušteno*), Riđani (*Selo Riđani, pusto je. I ovo selo je*

⁴⁰ Selo Staro Slano, u kojem se nalazio zamak Resulbegovića, nalazilo se zapadno od Trebinja. U objašnjenju za kulu u Slanom kaže se: "...prolaz na putu koji vodi ka dubrovačkoj skeli. Pošto je važno, da se ono čuva, sada je za njeno čuvanje zadužen Isak-aga sa vojnicima, te oni vrše službu čuvanja". U jednom pojašnjenju stoji: "između nahija Popovo i Trebinje". Fazileta Hafizović, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis, i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine.* (Zagreb – Sarajevo: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Orijentalni institut u Sarajevu, 2016), 322.

⁴¹ Nalazila se u selu Dračevo zapadno od Trebinja.

prolazište za Crnogorce. Naseljavanje raje je onemogućeno).⁴² Stoga i jesu podignute kule u mjestima Omutić i Trubjela, upravo na granici s Crnom Gorom. Jedno vrijeme u Trubjeli bilo je stacionirano 50, a nekoliko godina kasnije samo 25 pandura. Pored puta nalazila su se napuštena i ruševna cisterna za vodu na brdu Hruštica. Kod te cisterne organizirana je bila straža. “Sada stanovnici nahije Riđani i Banjani drže stražu zbog crnogorskih razbojnika.”⁴³

To daje najbolji odgovor zašto je na tom teritoriju toliki broj kontrolnih vojnih punktova. Tom području pripadala je i manje poznata kula Trubjela, koja se nalazila na putu, odnosno na prijevoju prema Nikšiću. Izvori je ponekad nazivaju “palanka”. Godine 1701. dokumentirano je: “Sada je tu Murad-aga sa svojim vojnicima”. Kao mjesto na putnoj komunikaciji imalo je i han, koji je bio izvan funkcije. “U potpunosti je u ruševnom stanju”.⁴⁴ Rezultat je to dugogodišnjeg stanja od izbijanja rata 1683. godine, koji je otvarao prostor razbojnicima, posebno gubitkom Novog i drugih vojnih punktova koji su mirom 1699. godine pripali Mletačkoj Republici.

Naprijed navedeni podaci predstavljaju mirnodopski korpus vojnih snaga čiji se broj mijenjao spram prilika u susjedstvu Hercegovine. Vidljivo je koliko je ishod Bečkog rata promijenio teritorijalnu organizaciju vojnih kapaciteta na tlu Hercegovine.

Zaključak

U radu smo pokušali ukazati na osnovne pravce kretanja u izgradnji i promjenama u vojnom sistemu razvijanom od sredine 15. do kraja 17. stoljeća kroz dvije vojne komponente: timarsku i dnevničarsku, kao i njihov međusobni udio. Riječ je o mirnodopskom dijelu vojske koji ne uključuje snage u vrijeme mobilizacija kada se poziva i uključuje znatno

⁴² F. Hafizović, *Popis sela*, 382–384, 422.

⁴³ F. Hafizović, *Popis sela*, 422.

⁴⁴ F. Hafizović, *Popis sela*, 423.

veći broj vojnika. Kompariranje, kada za to postoje mogućnosti, pokazuju da su timarnici u drugoj polovini 17. stoljeća mogli činiti maksimalan udio (15–20 %) te dvije vojne komponente. To ne iznenađuje s obzirom na dominantno logističku ulogu timarnika. Mnogo realniji uvid u vojne potencijale Hercegovine stječemo kroz analizu dnevničarske vojske, kao i distribuciju tih snaga kroz 17. stoljeće. Tu se jasno razaznaju “mirni” i “ratni” periodi koji itekako imaju svoga odraza na regrutiranje novih snaga. Dva su događaja imala iznimno veliki utjecaj na te procese i vojno organizovanje na tlu Hercegovine. To su Kandijski rat i izbijanje i ishod Velikog bečkog rata (1683-1699). Posebno je ovaj drugi događaj u relativno kratkom razdoblju donio velike promjene kako na planu samog broja regrutiranih vojnika tako i njihove distribucije. Već krajem 16. stoljeća na tlu Hercegovine je 11 gradova, od kojih su neki imali i po više vojnih punktova, kao Novi, Zadvarje, Sed-i Islam (Gabela). Najveći odraz na vojno organizovanje Hercegovine imao je gubitak (Herceg) Novog, čijih je skoro 1.000 vojnika detaširano u unutrašnjost Hercegovine. U drugoj polovini 17. stoljeća na tlu Hercegovine bilo je 15 utvrda u vojnoj funkciji. Okončanje rata 1699. godine Hercegovini je dalo jedan potpuno drugačiji vojni izgled, a težište buduće vojne organizacije i odbrane prebačeno je na gradove: Mostar, Vidoški, Počitelj, Imotski, Klobuk i Ključ. Uz njih su još: Ljubuški, Čačvina, Onogošt i Ban Vir. Ipak su u narednoj fazi vojne organizacije Mostar, Vidoški (Stolac) i Počitelj preuzeli ulogu Novog, Sedd-i Islama (Gabele). U drugoj polovini 17. stoljeća ranije nevidljivi Trebinje i Popovo, Vidoški (Stolac), Imotski, Zadvarje, Taslidža i Klobuk prometali su se u red iznimno značajnih vojnih punktova, posebno u vrijeme početka izbijanja Velikog bečkog rata. Sveukupno, Hercegovina je u 18. stoljeće ušla s 22 vojna punkta, iako s nešto manjim vojnim kapacitetom u odnosu na vrijeme izbijanja rata. Težište vojne organizacije je pokušaj da se snage rasporede na što više punktova, sa što većom pokrivenošću pojedinih dijelova usljed novih prijetnji izazvanih sve češćom hajdučijom s područja Crne Gore. Hajduci su očigledno dobro koristili (ne)prilike u kojima se Osmansko

Carstvo našlo krajem 18. stoljeća, upadali, pustošili pojedina sela i krajeve na području Hercegovine.

Bibliografija

- İstanbul, T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
KK 697, TD 22997, TD 76, TD 91, TD 96, 22997, TD 150, TD 174,
TD 452, MAD.d. 5449.

- Bešlija, Sedad, *Hercegovački sandžak u 17. stoljeću*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023.
- Čelebi, Evlija, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, (preveo, uvod i komentar Hazim Šabanović). Sarajevo: Veselin Maslesa, 1979.
- Hafizović, Fazileta, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701, godine*. Zagreb – Sarajevo: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Orijentalni institut u Sarajevu, 2016.
- Husić, Aladin, *Vojno uređenje Bosne (od postanka ejaleta 1580. do kraja 17. stoljeća)*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, 2020, (nepublikovani rukopis).
- *Katastarski popisi ejaleta Bosna – opširni katastarski popis za oblast hercegovu iz 1585. godine*. (dešifrirao i s osmansko-turskog jezika preveo i naučno obradio Ahmed S. Aličić). Sarajevo: Dobra knjiga, I, II, 2014.
- Korić, Elma, *Oblikovanje granica Bosne: Bosna u ahdnamama i hududnamama iz 16. i 17. stoljeća*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Posebna izdanja LXVII, 2022.
- Kovačević, Ešref, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji, Mletačkoj republici prema odredbama Karlovačkog mira*. Sarajevo: Svjetlost, 1973.

- Kreševljaković, Hamdija, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Svjetlost, 2. Izdanje, 1980.
- Pelidija, Enes, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699–1718*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1989.
- Poimenični popis sandžaka vilejeta Hercegovina. (priredio Ahmed S. Aličić) Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, 1985.
- Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/1469. godine, dešifrirao i s osmansko-turskog preveo, naučno obradio i za štampu priredio Ahmed S. Aličić, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 2008.
- Šabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*. Sarajevo: Svjetlost, 1982.
- Tanović, Tahir Dž., *Ključka kapetanija u Hercegovini i porodica Tanović*. Sarajevo: Udruženje građana istočne Hercegovine, 2000.
- Vasić, Milan, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vlašću*, ANUBIH, Djela, knjiga XXIX, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Knj. 17, Sarajevo, 1967.
- Milan, Vasić, *Gradovi pod turskom vlašću, Istorija Crne Gore*, knjiga 3, tom 1. Titograd: Pobjeda, 1975. (ćirilica)

Ćlanci

- Raćki, Franjo, “Prilozi za geografsko-statistićki opis bosanskog pašaluka”. *Starine*, JAZU 14 (XIV), Zagreb, 1882: 173–195.
- Gökbilgin, Tayyib, “Korvin Mathias (Mátyás) in Bayezid II ye Mektupları Tercümeleri ve 1503 (909) Osmanlı – Macar Muahedesinin Türkçe Metni”, *Belleten XXII*, Sayı 87, Ankara, 1958: 369–381.
- Šabanović, Hazim, “Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća”, *Godišnjak Društva istorićara Bosne i Hercegovine*, XI, Sarajevo, 1961: 174–219.

Summary

Herzegovinian Fortresses (from the mid-15th to the late-17th century)

The entry of Herzegovina under Ottoman rule was followed by the establishment of military points of various types and capacities, timariot or salaried. The first timariots in Herzegovina are found in 1468 in Gabela, Mileševo, Samobor, and Todevac, and later in 1477 in a larger number: Mileševo (19), Samobor (47), Ljubuški (39), Rog (only a fortress), Ključ (30), Mostar (36), Blagaj (40), Počitelj (21), and Klobuk (23). During the 16th century, the following posts should be added: Imotski, Vrgorac, Čačvina, and Proložac – where timariot and salaried garrisons alternated. By the mid-17th century, we find garrisons in the towns: Blagaj (51), Ljubuški (59), Vrgorac (43), Ključ (24), Samobor (13), Mileševo (21), Proložac (10), Mostar (49), Imotski (26), Rog (10), Počitelj (44), Čačvina (2) — totaling 352 timariots.

As circumstances worsened due to the Candian War, the timariot component was slightly reinforced by an additional 92 timariots.

Some fortresses were oriented not only toward timariots but also had mixed garrisons. In addition to timariots, salaried garrisons are found in Imotski 39, Vrgorac 83, and Proložac 26.

Far more significant roles were played by the salaried garrisons, whose number originally ranged from 1400 to 2376 after the end of the Candian War (1665). Due to new crises triggered by the war of 1683, their strength rose to 4500 salaried soldiers. With the signing of the Treaty of Karlowitz (1699), it is evident that by the late 17th and early 18th centuries, the entry of 3363 salaried and auxiliary soldiers was recorded. These were placed in fortresses: Novi, Risan, Zadvarje, Sedd-i Islam, Imotski, Vrgorac, Norin, Proložac, and Makarska. Novi and Risan had the most numerous and quantitatively strongest salaried units in Herzegovina. A reorganization and distribution of forces took place, found

in the towns of Sedd-i Islam (Gabela), Trebinje and Popovo, Vidoška – Stolačka, Imotski, Taslidža – Pljevlja, Klobuk, Ljubuški, Vrgorac, Norin and Nevesinje, Džisri Tara, Kolo, Duvno – Pazar.

By the final phase, with the Treaty of Karlowitz in 1699, the redistribution of forces in Herzegovina led to the following deployment in the cities: Mostar (535), Vidoška (472), Počitelj (415), Imotski (305), Klobuk (260), Ključ (202), Ljubuški (193), Čačvina (175), Onogošt (165), Banvir (153), Hutovo Blato (51), Županj Potok (51), Carina (51), Most na Tari (50), Slano – Dramatin (50), Trubjela (50), Grahovo (40), Rog (35), Ljubinje (30), Kula Ibrahim spahije (30), Sutorina (30), Trebinje Bridge (20).

Under the influence of increasing Hajduks, Uskok forces, by the mid-17th century, a new corps of local forces was established in Herzegovina, responsible for guarding roads, passes, and gorges like the former martolosi. These became known as police forces called “panduri”, found across Herzegovina: Mostar, Počitelj, Bileća, Gacko, Zalom, Nevesinje, Ljubinje, Ljubomir, Čemerno, Ulog, Dabar, Do, Dretelj, Lipete, Bjelimići, Primorje, Ljubuški, Gabela, Norin, Slano, Popovo and Risan.

